

Σελίδες Εκκλησιαστικής Ιστορίας: από την τοπική της Θεσσαλονίκης στην ευρύτερη της οικουμενικής Ρωμοσύνης στο Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης «Τα Αγιάσματα της Ορθοδοξίας»

Αθανάσιος Σ. Τζιερτζής¹ – Αθηνά Τσιγκαροπούλου²

1. Φιλολόγος Εκκλησιαστικού Γυμνασίου – Λυκείου Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης
Διδάκτωρ Εκκλησιαστικής Ιστορίας (Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ.)
atzier@yahoo.gr
2. Φιλολόγος Εκκλησιαστικού Γυμνασίου – Λυκείου Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης
Διδάκτωρ Βυζαντινολογίας (Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.)
atsigar@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγηση παρακολουθεί την υλοποίηση του προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που ασχολήθηκε με το ρόλο, τη σημασία, τη συμβολή στη θρησκεία, την ιστορία, το περιβάλλον, την κοινωνία και την παρεχόμενη υγεία, των Αγιασμάτων της Ορθοδοξίας στο Εκκλησιαστικό Λύκειο Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης το σχολικό έτος 2010-2011. Μετά την επιλογή του θέματος και την επεξήγηση του αντικειμένου εξετάζονται ο αριθμός και η καταγωγή των συμμετεχόντων μαθητών, ο τόπος και οι ώρες συνεργασίας, οι πτυχές του θέματος, οι στόχοι που τέθηκαν, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και η τελική θεματολογία. Ακολουθούν οι επισκέψεις και η συνεργασία με τους υπεύθυνους κληρικούς των ναών για άμεση αυτοψία. Εξετάζεται ιδιαίτερα η συμβολή της φωτογραφικής τέχνης, η εμπλοκή άλλων μαθημάτων και η αξιοποίηση των εκπαιδευτικών εκδρομών στη συλλογή υλικού. Στο τέλος ζετυλίγεται η παρουσίαση του προγράμματος σε ανοιχτή εκδήλωση.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Σχολικά Προγράμματα

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Αγιάσματα Ορθοδοξίας, θρησκεία, ιστορία, περιβάλλον, κοινωνία, υγεία, στόχοι, μεθοδολογία, θεματολογία, αυτοψία, φωτογραφική τέχνη, εκπαιδευτικές εκδρομές, δημόσια παρουσίαση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρόγραμμα «Αγιάσματα της Ορθοδοξίας» που υλοποιήθηκε κατά το σχολικό έτος 2010-2011, είχε ως κύριο στόχο να γνωρίσουν οι μαθητές του σχολείου τα Αγιάσματα, πόσο μάλλον όταν η πόλη της Θεσσαλονίκης βρίθει από αυτά. Η διαβίωση των μαθητών στη δεύτερη σε πληθυσμό πόλη της Ελλάδος και η ενδεχόμενη άγνοια των ιερών αυτών χώρων ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του θέματος. Το γεγονός μάλιστα ότι η Θεσσαλονίκη θα έκλεινε το επόμενο έτος, το 2012, 100 χρόνια από την απελευθέρωσή της, έγειρε την πλάστιγγα υπέρ ενός θέματος που θα εξέταζε μνημεία που άντεξαν στο χρόνο και πτυχές της τοπικής ιστορίας. Λ.χ. είναι αξιοθαύμαστη η επιβίωση του αγιάσματος του Πολιούχου Αγίου Δημητρίου, όταν ο ναός είχε μετατραπεί επί αιώνες σε θρησκευτικό χώρο λατρείας του Ισλάμ. Δεν παραβλέφτηκε επίσης η κοινωνική διάσταση του θέματος, καθώς τα

αγιάσματα προσφέρουν παραμυθία στους πιστούς και έχουν συσχετιστεί με τη θεραπεία τους, σωματική και ψυχική. Πέρα όμως από τη γνωριμία με τα αγιάσματα ως ιερών χώρων και μνημείων προτάσσεται η σύνδεσή τους με τη θρησκευτική μας παράδοση, με την τοπική ιστορία της κάθε περιοχής όπου εντοπίστηκαν, αλλά και με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται. Η διατήρηση ενός ισορροπημένου οικοσυστήματος δε μας εξασφαλίζει μόνο καλύτερες συνθήκες διαβίωσης · συντελεί στη διάσωση των ιερών χώρων και μνημείων, αλλά και της πίστης. Επιπλέον διασφαλίζει τη συνέχεια της ιστορικής παράδοσης και την εφαρμογή του νόμου του Θεού που επιβάλλει την ηθική διαχείριση (Hohn, 2001. Attfield, 2008) της συμπεριφοράς του ανθρώπου έναντι του πλανήτη, την προστασία και το σεβασμό των δημιουργημάτων του. Σύμφωνα και με τις κατά καιρούς ομιλίες του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίου (ενδεικτικά, Ζορμπάς, 1998: 63 κ.ε.) ο άνθρωπος οφείλει ως δημιουργήμα του Θεού να σεβαστεί και την υπόλοιπη κτίση ως παρακαταθήκη και κληρονομία που του παραχωρήθηκε, για να τη διαχειριστεί θεαρέστως και όχι για να την καταχραστεί αλόγιστα. Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία ήδη από την 6^η Ιουνίου 1989 αφιέρωσε την 1^η Σεπτεμβρίου, την αρχή της Ινδίκτου, «εις την προστασίαν του φυσικού περιβάλλοντος» (*Ημερολόγιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου έτους 2012*: 376).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΘΕΜΑΤΟΣ - ΔΙΑΣΑΦΗΣΗ ΟΡΟΥ

Η επιλογή του θέματος έγινε έχοντας συνεξετάσει την ιδιαιτερότητα του Σχολείου στο οποίο φοιτούν μαθητές με ιδιαίτερη αγάπη για την Εκκλησία ή με κλίση να γίνουν στο μέλλον άγαμοι ή έγγαμοι κληρικοί. Η φοίτηση μάλιστα μέχρι πρόσφατα σε αυτό μόνο αγοριών δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία του απαραίτητου εκκλησιαστικού κλίματος προς μια τέτοια προετοιμασία. Επομένως η πρόκριση των Αγιασμάτων ήταν φυσικό επακόλουθο των ενδιαφερόντων και των μαθητών, ιδιαίτερα όταν αρκετοί εξ αυτών συχνάζουν στους ενοριακούς τους ναούς, παρακολουθούν το πρόγραμμα των ακολουθιών ή συμμετέχουν στις εκεί οργανωμένες δραστηριότητες (κατηχητικό σχολείο, σχολή αγιογραφίας ή βυζαντινής μουσικής, ενισχυτική διδασκαλία).

Πρώτο βήμα ήταν να οριστεί από κοινού για όσους ενδεχομένως μαθητές αγνοούσαν, εάν δεν ήταν μέσα στις δικές τους βιωματικές παραστάσεις, ή δεν μπορούσαν να τη διατυπώσουν με δικά τους λόγια, η σημασία της λέξης «Αγίασμα». Στα λεξικά αποδίδεται αρχικά ως το αγιασμένο νερό και επιπλέον ως «*η πηγή (και η γύρω περιοχή), στο νερό της οποίας αποδίδονται θεραπευτικές ιδιότητες και ιερότητα*» (Μπαμπινιώτης, 2002²: 52) ή «*πηγή κοντά σε εκκλησία που το νερό της θεωρείται αγιασμένο και κατάλληλο για ψυχική ή σωματική ίαση*» και κατ' επέκταση «*η εκκλησία ή το παρεκκλήσι που βρίσκεται δίπλα στην πηγή*» (*Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, 2009:10).

ΟΙ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Η Σχολική Μονάδα ως εκ της φύσεώς της διαθέτει και Γυμνάσιο και Λύκειο. Ωστόσο εξαιτίας της ενδεχόμενης συμμετοχής μαθητών σε πολυήμερες εκπαιδευτικές εκδρομές που θα μπορούσαν να συνδυάσουν και το αντικείμενο του προγράμματος, αλλά και λόγω της διδασκαλίας του υπευθύνου κατά κόρον σε λυκειακές τάξεις προκρίθηκε να συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα μόνο μαθητές του Λυκείου. Από τις τρεις τάξεις συμμετείχαν 9 από την Α', 7 από τη Β', και 17 από την Γ'. Η διαφορά στους αριθμούς οφείλεται στο μικρό δυναμικό των τάξεων για τις δύο πρώτες, ενώ η Γ' Λυκείου εμφανίστηκε πολυάριθμη εξαιτίας της συγχώνευσης με το

Εκκλησιαστικό Λύκειο Κιλκίς εκείνο το έτος, οπότε αρκετοί μαθητές του προτίμησαν να εγγραφούν στο Εκκλησιαστικό της Νεαπόλεως. Εκ του συνόλου των 33 μαθητών, οι 7 ήταν αλλοδαποί (5 εκ Κοσόβου Σερβίας, 2 εκ Μολδαβίας) και ένας ομογενής από την Κωνσταντινούπολη. Οι τρεις ήταν ενήλικες κληρικοί (2 ιερείς και 1 διάκονος).

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΩΡΕΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

Ως κύριος χώρος συνάντησης ορίστηκε το κτήριο του Σχολείου. Ωστόσο η εκ του σύνεγγυς αυτοψία των υπό εξέταση χώρων επέτρεψε να υπάρχει ευελιξία και να γίνονται επισκέψεις και σε όμορους εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, σε βιβλιοθήκες ή αγιάσματα.

Επειδή η Σχολική Μονάδα λειτουργεί μόνο πρωινές ώρες, εκ των πραγμάτων οι συναντήσεις με τους μαθητές ορίστηκαν να διενεργούνται κάθε Τετάρτη στις 14.00 μετά το πέρας του ωρολογίου προγράμματος. Συμμετέχοντες καθηγητές εκτός του κυρίου υπευθύνου ήταν η φιλόλογος κ. Τσιγκαροπούλου Αθηνά και ο μαθηματικός κ. Δημάκης Δημήτριος.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ-ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Ως προέκταση του γενικού τίτλου προκρίθηκε να εξεταστεί ο ρόλος των Αγιασμάτων στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία σε σχέση με α) το φυσικό περιβάλλον, τον χώρο ανάβλυσης, τον περιβάλλοντα χώρο εντός ή εκτός του ναού, β) την ιστορία ή την εκκλησιαστική παράδοση που δικαιολογούσε το χρόνο εμφάνισης, την αφορμή ή τη σύνδεση με τον Άγιο και τον βίο του, γ) την αρχιτεκτονική του περιβάλλοντος χώρου (εκκλησία, μονή, παρεκκλήσι) και τα οικοδομήματα περίξ του ιερού χώρου, δ) τη λατρεία που αποδίδεται στο τιμώμενο πρόσωπο (Παναγία και διάφορους Αγίους), και ε) τις θεραπευτικές τους ιδιότητες (σωματική και ψυχική ίαση).

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Ως κύριοι στόχοι του προγράμματος τέθηκαν οι εξής:

- α. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία των Αγιασμάτων στην Ορθόδοξη λατρεία.
- β. Να κάνουν αναδρομή σε θαυμαστά περιστατικά που σχετίζονται με το ύδωρ τόσο στην Παλαιά Διαθήκη (λ.χ. κτύπημα βράχου με τη ράβδο του Μωϋσή) και την Καινή (Βηθεσδά) όσο και την αρχαιοελληνική μυθολογία (Ασκληπιεία, πηγές Νυμφών, Κασταλία Πηγή)
- γ. Να εξεταστούν αγιάσματα τόσο στην πόλη της Θεσσαλονίκης (λ.χ. του Αγίου Δημητρίου, της Αγίας Θεοδώρας, του Οσίου Δαβίδ) όσο και σε άλλα μέρη της Ελλάδος (αγίας Παρασκευής Τεμπών, σε μονές Αγίου Όρους, λ.χ. του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, κ.α.) ή και εκτός συνόρων (αγιάσματα της Πόλης, λ.χ. Μπαλουκλή, Μονή Βλαχερνών ή των Αγίων Τόπων και της Κύπρου).
- δ. να γίνει σύνδεση με τα ακόλουθα μαθήματα ή τομείς (Ιστορία, Κείμενα Λογοτεχνίας, Θρησκευτικά, Αγιολογία, Αγιογραφία, Υμνολογία- Βυζαντινή Μουσική, Ιατρική).
- ε. Να καλλιεργηθεί οικολογική συνείδηση για ένα περιβάλλον στο οποίο θα προστατευτούν και τα αγιάσματα.
- στ. Να ολοκληρωθούν ως προσωπικότητες λαμβάνοντας πρωτοβουλίες και αποκτώντας κρίση και αξίες.
- ζ. Να έρθουν σε επαφή με τις επίσημες θέσεις της Εκκλησίας για περιβαλλοντικά θέματα λ.χ. μέσω των ομιλιών του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίου, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί λόγω της ευαισθησίας του για τη φύση ως «Πράσινος Πατριάρχης».
- η. Να εξεταστεί και να προβληθεί ως διέξοδος και από τη σύγχρονη κρίση (οικονομική, πνευματική, πολιτισμού) ο θρησκευτικός τουρισμός, ο οποίος μπορεί να εμπνεύσει

σεβασμό για τα μνημεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, το περιβάλλον στο οποίο ανήκουν, την ιστορία, τη θρησκεία και εν τέλει το ίδιο το ανθρώπινο πρόσωπο.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Ως πρώτο στάδιο προκρίθηκε η ανεύρεση σχετικής βιβλιογραφίας πρωτίστως στη Σχολική Βιβλιοθήκη, σε δημοτικές βιβλιοθήκες ή του Πανεπιστημίου είτε με τη χρήση των ΤΠΕ μέσω των ηλεκτρονικών καταλόγων στο Διαδίκτυο (λ.χ. του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου www.lib.auth.gr ή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος www.nlg.gr) είτε με την κατά τόπους επίσκεψη.

Από την πρώτη έρευνα εντοπίστηκαν και υιοθετήθηκαν ως βασικά εγχειρίδια, εξειδικευμένα επί του θέματος: α) σε σχέση με την τοπική ιστορία για τα αγιάσματα της Θεσσαλονίκης το βιβλίο του Μητροπολίτη Λαγκαδά, Λητής και Ρεντίνης κ. κ. Ιωάννη (Τασσιάς, 2009), β) για τα αγιάσματα της Ελλάδος το βιβλίο της Σοφίας Σούλη (Σούλη, 2005), γ) για τα αγιάσματα του Αγίου Όρους ο περικαλλής τόμος του Πρωτεπιστάτη του Αγίου Όρους Μοναχού Μαξίμου Ιβηρίτη (Μάξιμος Ιβηρίτης, 2010) και δ) για τα αγιάσματα της Πόλης ο πολυτελής τόμος του Νίκου Ατζέμογλου (Ατζέμογλου, 1990). Εκτός από τα γενικά εγχειρίδια που κάλυπταν τα αγιάσματα μιας πόλης ή μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής επιχειρήθηκε να βρεθούν και αντίστοιχα για μεμονωμένα αγιάσματα: στον ιστότοπο της Ανέμης, της ψηφιακής βιβλιοθήκης Νεοελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>) ανιχνεύθηκε μελέτη του 19^{ου} αιώνα για τη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής Μπαλουκλή (Ευγένιος, 1886). Επιπλέον βρέθηκαν γενικότερες μελέτες που πραγματεύονται τις σχέσεις Εκκλησίας και περιβάλλοντος στην Ορθοδοξία (Οικονόμου, 1992 και 1994. Δρακάτος, 1996. Ψαριώτης, 1996 και 2001. *Οικολογία και Εκκλησία* 1999. Αρβανίτης 2002) και τη δυτική σκέψη (Altner, 1989), ενώ καταγράφηκαν Πατριαρχικά μηνύματα του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίου, οικολογικά κείμενα και διακηρύξεις, αλλά και διορθώδοξες ή διαθρησκευτικές και διαχριστιανικές πρωτοβουλίες (Ζορμπάς, 1998: 63- 194) που σχετίζονται με το περιβάλλον. Επισημάνθηκε ακόμη η ενδιαφέρουσα μελέτη του ακαδημαϊκού Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη (Ζηζιούλας, 1992), αλλά και του αγγλικής καταγωγής λογίου και πανεπιστημιακού Ορθόδοξου Μητροπολίτη Διοκλείας κ. Καλλίστου (Ware, 2008).

Επιπλέον οι μαθητές προσπάθησαν να ανεύρουν σχετικές ιστοσελίδες ή ιστολόγια που θα τους έδιναν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τα υπό μελέτη αγιάσματα. Βρέθηκε ειδικό ιστολόγιο με τίτλο «ΑΓΙΑΣΜΑΤΑ, Ιστολόγιο για τα Αγιάσματα στην Ελλάδα» (<http://agiasmata.blogspot.gr/>) με αφιέρωμα στο Αγίασμα του Αγίου Αθανασίου Κοζάνης. Επιπλέον έγινε έρευνα στην ιστοσελίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (www.ec-patr.org), στην αντίστοιχη «Φως Φανάριον» που καταγράφει τις δραστηριότητες και ομιλίες του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίου (<http://fanarion.blogspot.gr/>), αλλά και των ηλεκτρονικών πρακτορείων με εκκλησιαστικές ειδήσεις για ομιλίες σχετικές με το συγκεκριμένο θέμα και το φυσικό περιβάλλον (www.romfea.gr και www.amen.gr).

Οι μαθητές χωρίστηκαν σε μικρές ομάδες που επέλεξαν οι ίδιοι (2 – 3 άτομα) ανάλογα και με τις διαμορφωμένες διαπροσωπικές σχέσεις. Έτσι επιλέχθηκαν θέματα από τους ίδιους μετά από συζήτηση τόσο για αγιάσματα που συνδέονται με την τοπική ιστορία της Θεσσαλονίκης όσο και με άλλα της οικουμενικής Ρωμιοσύνης.

Χαρακτηριστικά εξετάστηκαν και καταγράφηκαν τα ακόλουθα θέματα, τα οποία και συμπεριελήφθησαν σε ενιαίο σώμα (corpus) που μοιράστηκε σε επίσημους προσκεκλημένους της τελικής εκδήλωσης παρουσίασης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Σχολείου, ενώ αντίτυπό του καταχωρήθηκε και στη σχολική βιβλιοθήκη:

- A. Αρχαιοελληνική Μυθολογία: Ιαματικά λουτρά στην αρχαιότητα (Ασκληπιεία),
B. Υδάτινα Θαύματα στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη,
Γ. Αγιάσματα της Ιεράς Μητροπόλεως Νεαπόλεως:
α. Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας Ιερού Ναού Αγίων Θεοδώρων και Αγίας Αναστασίας Συκεών, β. Τιμίου Προδρόμου Ευκαρπίας, γ. Αγίας Παρασκευής Ξηροκρήνης, δ. Αγίας Παρασκευής Νεοχωρούδας Θεσσαλονίκης,
Δ. Αγιάσματα της Θεσσαλονίκης: α. κρύπτης Αγίου Δημητρίου, β. Τιμίου Προδρόμου κάτω από την Αγία Σοφία, γ. Αγίας Θεοδώρας, δ. Λαοδηγήτριας,
E. Αγιάσματα ανά την Ελλάδα (ενδεικτικές αναφορές): α. Αγία Παρασκευή Τεμπών, β. Παναγίας Τρυπητής (Αιγίου), γ. Παναγίας Εικοσιφοίνισσας (Δράμας),
ΣΤ. Αγιάσματα του Αγίου Όρους: α. Μονής Μεγίστης Λαύρας, β. Πορταίτισσας στη Μονή Ιβήρων, γ. Μονής Δοχειαρίου, δ. Μονής Χιλανδαρίου, ε. Μονής Φιλοθέου, στ. Σκήτης Κουτλουμουσίου Αγίου Παντελεήμονος,
Ζ. Αγιάσματα της Ρωμοσύνης: 1. Κωνσταντινούπολης: α. Μπαλουκλή, β. Παναγίας των Βλαχερνών, 2. Αγίων Τόπων: α. Αγίου Σάββα Ηγιασμένου, β. φρέατος του Ιακώβ και Αγίας Φωτεινής της Σαμαρείτιδος (Συχάρ-Νεάπολη), 3. Κύπρου: Αγίου Λαζάρου Λάρνακας.

Θα μπορούσαν ακόμη να γίνουν αναφορές σε αγιάσματα άλλων περιόδων της Ορθοδοξίας, όπως στο Αγίασμα του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Γέρμια της Μ. Ασίας στα βυζαντινά χρόνια (Κουκιάρης, 1989:40-42) ή τη σύνδεση Αγιασμάτων της Ανατολικής Θράκης αφιερωμένων στην Κοίμηση της Θεοτόκου με λαογραφικά δρώμενα (Παπαθανάση – Μουσιοπούλου Καλλιόπη, 1979: 64-66). Επιπλέον θα μπορούσε να εξεταστεί συγκριτικά η ιστορία της υδροθεραπείας στην αρχαιότητα, το μεσαίωνα και τους ύστερους χρόνους στη Δύση (Marks, 2001:205-230) ή οι αρχές της υδρο-λατρείας με τα πηγάδια (Hope, 2003, Varner, 2009) στον αρχαίο κόσμο, τον Χριστιανισμό, το Μεσαίωνα (Rattue, 2001: 33-44, 63-88, 101-111) και τον Προτεσταντισμό της Δύσης (Johansen, 1997, Walsham, 1999). Όμως ο περιορισμός του θέματος στα αγιάσματα της Ορθοδοξίας εξαιτίας της έλλειψης χρόνου για τη συνεξέταση δεν επέτρεψαν αυτή την προέκταση.

ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ

Η επίσκεψη στα αγιάσματα της πόλης έγινε κατά βάση σύμφωνα με το διαχωρισμό στις ομάδες. Επιδιώχθηκε η συνεργασία με τους εφημερίους ή τους νεωκόρους των Ιερών Μητροπόλεων Νεαπόλεως και Θεσσαλονίκης, ούτως ώστε να συλλεχτούν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα αγιάσματα. Οι συναντήσεις γίνονταν επί το πλείστον μετά την ακολουθία του εσπερινού και συνήθως ύστερα από τηλεφωνική συνομιλία. Ο μαθητής απέκτησε τοιουτοτρόπως τις ιδιότητες του δημοσιογράφου – ιστοριοδίφη – περιηγητή - φωτογράφου. Εκτός από τις ιδιωτικές επισκέψεις πραγματοποιήθηκε και κοινή περιήγηση στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης στα αγιάσματα του Αγίου Δημητρίου, της αγίας Θεοδώρας, του Τιμίου Προδρόμου και της Παναγίας Λαοδηγήτριας, στην οποία αρκετοί εκ των μαθητών επάνδρωναν το δεξιό ψαλτήρι κατά την Παράκληση της Παναγίας κάθε Παρασκευή απόγευμα μετά την ευγενική παραχώρηση του εφημερίου π. Βαρνάβα Γιάγκου.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

Η ανίχνευση φωτογραφικού υλικού έγινε είτε στο Διαδίκτυο, είτε στα μελετώμενα βιβλία. Ωστόσο, οι μαθητές κατά την αυτοψία τους στα αγιάσματα εξασκήθηκαν και στην τέχνη της φωτογραφίας βγάζοντας οι ίδιοι φωτογραφίες των Αγιασμάτων είτε αποδεχόμενοι ασμένως να συμμετέχουν σε ομαδικές ή ατομικές φωτογραφίσεις με φόντο το επισκέψιμο Αγίασμα. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της επιθυμίας κατά μόνους φωτογράφισης όλων των αλλοδαπών μαθητών στο πασίγνωστο Αγίασμα της Αγίας Παρασκευής Τεμπών.

Οπτικό υλικό μπορούσαν να παράσχουν και εικόνες αγιογραφημένες σε ναούς της πόλης, κυρίως της Ζωοδόχου Πηγής Αμπελοκήπων και Λαοδηγήτριας Θεσσαλονίκης, όπου υπάρχουν αγιάσματα, με παραστάσεις της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής. Το ρόλο και τη σημασία της εικόνας στην Ορθόδοξη λατρεία ανέλυσε η συνάδελφος κ. Τσιγκαροπούλου κατά την επίσκεψη του Σχολείου στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας. Πληροφοριακά αναφέρεται ότι το Βυζαντινό Μουσείο Θεσσαλονίκης επανέκδωσε σε συλλεκτική έκδοση λιθογραφία της Ζωοδόχου Πηγής που φιλοτεχνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1807.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Το πρόγραμμα αναδεικνύει το φυσικό περιβάλλον, καθώς τα Αγιάσματα πέρα και πάνω από τη θρησκευτική, ιστορική και πολιτισμική διάστασή τους έχουν σχέση με ένα από τα βασικότερα ζωτικά στοιχεία της φύσης, το νερό. Δίνει έμφαση στην ευθύνη μας για την προστασία του περιβάλλοντος, όχι μόνο για βιολογικούς, φυσικούς και ανθρώπινους λόγους αλλά και για πολιτισμικούς, δημιουργικούς και αναπτυξιακούς. Πράγματι δόθηκε μια ευκαιρία στους μαθητές να κατανοήσουν ότι με την ενασχόλησή τους με το πρόγραμμα των Αγιασμάτων μελέτησαν τη δημιουργική συνάντηση του περιβάλλοντος με τη θρησκεία, την ιστορία, τον πολιτισμό και την υγεία ψυχής και σώματος. Ένιωσαν ότι μόνο με την ζύμωσή μας με τη φύση και τις ανάγκες της κατανοούμε την αλληλεπίδρασή της στις ζωές μας, επαναπροσδιορίζουμε τις ευθύνες μας και οριοθετούμε τη συμπεριφορά μας απέναντί της. Μόνο με την καλλιέργεια του σεβασμού μας και της ηθικής μας στάσης απέναντι στη φύση προωθούμε την ανάπτυξη σε όλους τους τομείς, ολοκληρωνόμαστε ως προσωπικότητες και εξελισσόμαστε.

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ (ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ) ΕΚΔΡΟΜΩΝ

Το πρόγραμμα αξιοποίησε και τις εκ του νόμου δυνατές εκπαιδευτικές εκδρομές. Στα πλαίσια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Βυζαντινή εικόνα. Θεώρησή της ως μέσο έκφρασης πίστης και θρησκευτικής τέχνης.» με υπεύθυνη την κ. Αθηνά Τσιγκαροπούλου και σε συνδυασμό με την καθιερωμένη (την τρίτη Κυριακή των Νηστειών) ετήσια συνάντηση των Εκκλησιαστικών Σχολείων της χώρας στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Ακαδημία παρόντος του Μακαριστάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. κ. Ιερωνύμου οι περισσότεροι μαθητές συμμετείχαν στην εκπαιδευτική εκδρομή που οργανώθηκε στην Αθήνα με τρίτο συνοδό τον γυμναστή κ. Πέτρο Τζογάνη. Κατά την τριήμερη διάρκειά της υπήρξε η δυνατότητα στάσης στο Αγίασμα της Αγίας Παρασκευής Τεμπών, όπου οι μαθητές θαύμασαν την εντός φυσικού σπηλαίου ανάβλυση αγιάσματος σε ένα περιβάλλον απείρου κάλλους.

Η πολυήμερη εκπαιδευτική εκδρομή της Γ΄ Λυκείου παρά τις όποιες δυσκολίες και ύστερα από πολύ κόπο και προσπάθεια των μαθητών, είχε ως προορισμό τους Αγίους Τόπους και τα Ιεροσόλυμα. Εκτός των άλλων προσκνημάτων επισκέφτηκαν

τη Λαύρα του Αγίου Σάββα του Ηγιασμένου μέσα σε ένα τοπίο ερημικό, όπου γεύτηκαν το Αγίασμα, το μόνο πόσιμο ύδωρ της Μονής από τα χρόνια του ιδρυτή της αγίου. Ωστόσο ο περιορισμένος χρόνος και οι ασχολίες των μοναχών δεν επέτρεψαν να θαυμάσουν εκ του σύνεγγυς τον χώρο ανάβλυσης που βρισκόταν 100 περίπου σκαλιά κάτω από το κυρίως επίπεδο του μοναστηριακού συγκροτήματος. Είχαν όμως την ευλογία να επισκεφτούν τη Μονή του φρέατος του Ιακώβ και της Αγίας Φωτεινής στη Συχάρ (Νεάπολη), όπου και έγινε ο περίφημος θεολογικός διάλογος της Σαμαρείτιδος με τον Χριστό. Στην επιστροφή μας μέσω Κύπρου επισκεπτόμενοι τον Ιερό Ναό του Αγίου Λαζάρου, του τετραήμερου φίλου του Χριστού και πρώτου επισκόπου Λάρνακας, είδαν πλησίον των αρχαίων μαρμάρινων λαρνάκων στον υπόγειο χώρο τη βρύση με το αναβλύζον Αγίασμα.

Την εκδρομή του προγράμματος «Αγιάσματα της Ορθοδοξίας» σκοπεύαμε να την υλοποιήσουμε στην Κωνσταντινούπολη, για να επισκεφτούμε τον Παναγιότατο Οικουμενικό Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίο και να προσκυνήσουμε τα αγιάσματα των Μονών Ζωοδόχου Πηγής Μπαλουκλή και Βλαχέρνας. Ωστόσο, η οικονομική κρίση δεν επέτρεψε τους μαθητές μας να την υλοποιήσουν, πόσο μάλλον όταν οι περισσότεροι εξ αυτών συμμετείχαν ήδη στην προηγηθείσα πολυήμερη εκδρομή της Γ΄ Λυκείου.

Αξιοποιήθηκαν και οι ιδιωτικές προσκυνηματικές εκδρομές. Μαθητής της Β΄ Λυκείου με συχνές επισκέψεις στο Άγιον Όρος ανέλαβε την προσέγγιση Αγιασμάτων που αναβλύζουν στο Περιβόλι της Παναγίας. Η ευμενής συγκυρία ήταν ότι πολλοί εκ των μαθητών της Γ΄ Λυκείου, όταν φοιτούσαν στο Εκκλησιαστικό Λύκειο του Κιλκίς κατά το σχολικό έτος 2008-2009, συμμετείχαν σε αντίστοιχη εκπαιδευτική εκδρομή άλλου προγράμματος Αγωγής Υγείας με υπεύθυνο τον ίδιο εκπαιδευτικό στο Άγιον Όρος, όπου είχαν την τύχη να επισκεφτούν και να θαυμάσουν εκ του σύνεγγυς κατά τη διαμονή τους στην Ιερά Μονή Ιβήρων το Αγίασμα της Παναγίας της Πορταϊτισσας που κείται «*παρά θιν' αλός*».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Το πρόγραμμα παρουσιάστηκε στα πλαίσια της τελικής μεγάλης εκδήλωσης παρουσίασης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Εκκλησιαστικού Λυκείου με τίτλο «Η Ορθόδοξη Παράδοση στο χτες και το σήμερα» στο Δημοτικό Κινηματοθέατρο «Αλέξης Μινωτής» στους Αμπελόκηπους την Τρίτη 7 Ιουνίου 2011 (και ώρα έναρξης 19.30). Η εκδήλωση τελούσε υπό την αιγίδα του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως κ. κ. Βαρνάβα και την τιμήσαν μεταξύ άλλων ο δήμαρχος Αμπελοκήπων, η αντιδήμαρχος Πολιτισμού, ο Διευθυντής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δυτικής Θεσσαλονίκης κ. Παύλος Ματζιάρης και οι υπεύθυνοι εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα επιλέχθηκε από τον υπεύθυνο να παρουσιάσουν τρεις μαθητές που θα αντιπροσώπευαν τρεις αντίστοιχες ομάδες: ένας ομόδοξος αλλοδαπός από τη Σερβία, ένας ομογενής Ρωμίος από την Κωνσταντινούπολη και ένας γηγενής κληρικός. Αντί άλλης παρουσίασης προκρίθηκαν δύο λογοτεχνικά κείμενα: αποσπάσματα από τα δύο κεφάλαια «*Η Εσωκαστρινή της Πόλης, Η Βλαχερνίτισσα*» και «*Η Εξωκαστρινή της Πόλης, Η Μπαλουκλιώτισσα*» εκ του βιβλίου του Μητροπολίτου Πέργης Ευαγγέλου (Γαλάνης, 1997), όπου περιγράφεται γλαφυρά η ζώσα Ρωμιοσύνη και ο αγώνας του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίου στις επάλξεις της Πόλης. Έκκληξη αποτέλεσε εργασία μαθητή κληρικού που αγγίζει

τα όρια λογοτεχνικού κειμένου και προκρίθηκε ως εισαγωγή των ακροατών στην κατανόηση του σκεπτικού του προγράμματος¹. Παράλληλα με τη συγκινητική ανάγνωση των τριών μαθητών προβλήθηκε σε μεγάλη οθόνη παρουσίαση (powerpoint) με κείμενα που περιέγραφαν όλα τα βήματα των συμμετεχόντων μαθητών και φωτογραφίες των Αγιασμάτων που επισκέφτηκαν. Ως «μουσικό χαλί» της παρουσίασης δε θα μπορούσε να είναι άλλο από τα ορχηστρικά κομμάτια της Ευανθίας Ρεμπούτζικα στην ταινία «Πολίτικη Κουζίνα» του Τάσου Μπουλμέτη (παραγωγής 2003). Της παρουσίασης προηγήθηκε το παραδοσιακό τραγούδι «Σαν τα μάρμαρα της Πόλης», ερμηνευμένο από χορωδία, ενώ κατακλείδα της αποτέλεσε βυζαντινός χορός μαθητών που έψαλε το Απολυτίκιο της Ζωοδόχου Πηγής με χοράρχη το μουσικό του Σχολείου κ. Χρήστο Χαλκιά. Αγγλική εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα με αφιέρωμα στο Μπαλουκλή που ανιχνεύθηκε στο Διαδίκτυο, παραγγέλθηκε, φωτοτυπήθηκε και διαμοιράστηκε στους μαθητές και τους προσερχόμενους στην εκδήλωση μαζί με τρίπτυχο φυλλάδιο που περιέγραφε την πορεία του προγράμματος εις ανάμνηση της πολύμηνης προσπάθειας.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ- ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Κατά τη διάρκεια εκπόνησης του προγράμματος διαπιστώθηκαν οι ακόλουθες δυσκολίες: α) Η κούραση των μαθητών στη συνάντηση μετά το ωρολόγιο πρόγραμμα, β) οι αποστάσεις παιδιών που η διεύθυνση διαμονής τους ήταν μακριά από τη Σχολική Μονάδα και τους τόπους προορισμού και επίσκεψης εντός του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, γ) οικονομικές που απέτρεψαν την υλοποίηση καθ' εαυτού περιβαλλοντικής εκδρομής στην Κωνσταντινούπολη για τα αγιάσματα των Ιερών Μονών της Βλαχέρνας και Μπαλουκλή. Ως προς την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών εκδρομών προτείνεται α) η επιχορήγηση για την υλοποίηση τέτοιων εκδρομών και ει δυνατόν συνεργασία με άλλα σχολεία που κάνουν παρεμφερή προγράμματα, ούτως ώστε να μειωθεί το κόστος των συμμετεχόντων μαθητών, και β) η συμφωνία της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με το σύλλογο Τουριστικών Γραφείων Θεσσαλονίκης για την πρόταση καλύτερων εκπαιδευτικών τιμών σε μαθητές, ούτως ώστε να μην πέσουν θύματα εκμετάλλευσης.

¹ «Όλα ανεξαιρέτως τα αγιάσματα της φίλης Ορθοδοξίας, του έμφιλου Χριστιανισμού, μοιάζουν με τα διάσπαρτα ίχνη του Αγίου Θεού μέσα στην πολύπαθη κοινωνία των ευόλισθων ανθρώπων. Ίχνη αισθαντικής χάριτος που σκοπό έχει να διακονήσει την αδυναμία της φύσης μας. Να τροφοδοτήσει την αναιμική πίστη μας. Υπάρχουν και θα υπάρχουν ακριβώς, για να ενισχύουν και να τονώνουν την ταλαίπωρη ψυχή μας. Αγιάσματα ήσυχια, εξόριστα, απόμακρα, ταπεινά, ακριβοθώρητα, κρυμμένα, περίβλεπτα, επιβλητικά, λιτά, θαλπωρικά, απλά και απόκοσμα. Στην ανεμόδαρτη ύπαιθρο, σε ανεπίβατες βουνοκορφές, σε ηλιάλμυρα νησιά, σε ολιγάνθρωπες κόμεις, σε πολύβουες πόλεις, σε χαράδρες βαθίσκιες, σε κέντρα αστικά, σε ερήμους ανοίκιστους, αγιάσματα και προσκνήματα που δροσίζουν την άνικμη ζωή μας με ριπές χαράς και ευφροσύνης. Ευφροσύνης που έρχεται για να υπομνήσει στο κουρασμένο μας πνεύμα την τερπνότητα του χαμένου ή λησμονημένου Παραδείσου. Τις ξεθωριασμένες από τη ζωή της αθεΐας και της σάρκας, θεϊκές καταβολές της ύπαρξής μας!...Η χάρις των φίλων προσκνημάτων έρχεται σαν μια ευγενική πρόσκληση, σαν ένα ένστολο κέλευσμα, σαν ένα εγκάρδιο εναγκαλισμό, σαν μια καλλικέλαδη πρόταση σ' εμάς, για μας. Για να πάψει ο «υγρός» και «διαλελυμένος» βίος του συγχυσμένου και αφώτιστου ανθρώπου, να είναι επιπλέον και ένας βίος μονότονος, άχαρις, άτονος, αγέλαστος, και καταγέλαστος. Ένας κυριολεκτικά, κατά τον Ιερό Χρυσόστομο, «βίος ανεόρταστος». Για να πάψει, επιτέλους, αυτή η τόσο σύντομη ζωή μας, να είναι μια ζωή πληκτική, αβίωτη, σκληρή, κυνική, δηλαδή ένας «βίος απανδόκευτος». Στα ορθόδοξα Αγιάσματα, η προσευχή βρίσκει ή επανευρίσκει τα φερά της. Το σθένος της. Την βεβαιότητα και την ακαταισχύνη της ελπίδας. Εκείνη τη φιλόθεη πίστη την ένθερμη, την εγκάρδια, την αυθόρμητη, την ταπεινή. Τα πάντα εγγίζουν το περιπόθητο θαύμα. Το θαύμα που τόσο χρειάζεται και επιποθεί η ψυχή, για να αισθανθεί μέσα από τα διψαλέα έγκατα του είναι, τη ζωή και την πληρότητά της. Το Παραδείσιο φως, την ειρήνη και τον αγιασμό. Δηλαδή, τον Σωτήρα Χριστό!» (Μαθητής Β' Λυκείου, κληρικός).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Θεσσαλονίκη παρά τους κατακτητές που πέρασαν ανά τους αιώνες, παρά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917 που αποτέφρωσε το μεγάλο μέρος της πόλης επέτυχε να αντέξει τουλάχιστον ενόπιον της άναρχης δόμησης της πολυκατοικίας και να σεβαστεί τα αγιάσματα ως μέρος της πολιτιστικής της ταυτότητας. Εν αντιθέσει στη γείτονα χώρα στη Βασιλεύουσα απαριθμούνται χαμένα αγιάσματα, θύματα της άναρχης δόμησης και οικιστικής ανάπτυξης της Πόλης: αναφέρονται ενδεικτικά η οικοδόμηση τράπεζας πάνω στο ιστορικό Αγίασμα της Αγίας Παρασκευής Κοντοσκαλίου, η καταστροφή του αγίου Νικήτα για τη διεύρυνση λεωφόρου ή άλλου για την κατασκευή πρώτης μεγάλης γέφυρας (Χιδίρογλου 2002, σ. 160-161). Το γεγονός της επιβίωσης των Αγιασμάτων στη Θεσσαλονίκη οφείλεται στη λειτουργία τους ως αναπόσπαστων τμημάτων ναών ή ναΐσκων, στη μέριμνα των οικείων Μητροπόλεων και στο θρησκευτικό συναίσθημα των κατοίκων της πόλης που αντιμετωπίζουν τα αγιάσματα με περισσή ευλάβεια και πίστη. Η συνέχιση ύπαρξής τους δημιουργεί ελπίδες για μια βιώσιμη πόλη σε ένα καλύτερο, ισορροπημένο περιβάλλον, και μάλιστα σε εποχή πολύπλευρης κρίσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αρβανίτης Χρ. Ε. (2002). *Οι επιπτώσεις της οικολογικής κρίσης στο ανθρώπινο πρόσωπο*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Ατζέμογλου Ν. (1990). *Τ' Αγιάσματα της Πόλης*. Αθήνα: Ρήσος.
- Γαλάνης Ευ. (1997). *Εκ Φαναρίου Β'*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Δρακάτος Π.Α. (1996). *Εκκλησία και περιβάλλον*. 1^{ος} τόμος. Πάτρα.
- (Ευγένιος) (1886). *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα* υπό Ευγενίου ιερέως διευθυντού της Ι. Μονής της Ζωοδόχου Πηγής, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Παπαλεξανδρή.
- Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου (1992). *Η Κτίση ως Ευχαριστία: Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Ζορμπάς Κ. Β. (1998). *Εκκλησία και φυσικό περιβάλλον: Σύγχρονες οικολογικές προσεγγίσεις, εκκλησιαστικές επισημάνσεις, διακηρύξεις, διασκέψεις, βοηθητικό υλικό για το μάθημα της περιβαλλοντικής αγωγής*. Κατερίνη: Τέρτιος.
- Ημερολόγιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου έτους 2012*. Έκδοσις Οικουμενικού Πατριαρχείου (επιμ. Μητροπολίτου Κυδωνίων Αθηναγόρου, διορθώσεις δοκιμίων πρωτοπρ. Γεωργίου Λαδουκάκη και Αθανασίου Σωτ. Τζιερτζή).
- Κουκιάρης Σ. (1989). *Τα θαύματα – εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*. Αθήνα: Δωδώνη.
- (Συλλογικό) (2009). *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Μάξιμος, Μοναχός Ιβηρίτης (2010). *Τα εν Αγίω όρει του Άθωνος Αγιάσματα*, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, Σταμούλη Α.Ε.
- Μπαμπινιώτης Γ. Δ. (2002²). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας: με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων (ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ορθογραφικό, συνωνύμων-αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επιστημονικών όρων, ακρωνυμίων)*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ
- (Συλλογικό) (1999). *Οικολογία και Εκκλησία: Κείμενα και Βιβλιογραφία*. Επιμ. Θεοδότα Νάντσου, Μ. Κουρουζίδης, συνεργασία Γεωργίας Φέλιου. Αθήνα: Ηλίβατον.

- Οικονόμου Ηλ. Β. (1992). *Ορθοδοξία και φυσικό περιβάλλον: η θεία βούληση και η κτίση*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Οικονόμου Ηλ. Β. (1994). *Θεολογική οικολογία: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα.
- Παπαθανάση – Μουσιοπούλου Καλλιόπη (1979). *Λαογραφικά Θράκης. Α΄*, Αθήνα: Φωτοσέτ.
- Σούλη Σοφία (2005). *Θεραπευτικά Αγιάσματα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μύρτος.
- Τασσιάς Ιωάννης. Μητροπολίτης Λαγκαδά, Λητής και Ρεντίνης (2009). *Τα Αγιάσματα της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Κέντρον Αγιολογικών Μελετών Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.
- Χιδίρογλου Π. (2002). *Ταυτότητα και ετερότητα στον τουρκικό πολιτισμό*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ψαριώτης Θ. Ι. (1996). *Χρήστες ή καταχραστές; Εκκλησία και φυσικό περιβάλλον*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Ψαριώτης Θ.Ι. (2001). *Το φυσικό περιβάλλον στην Ορθόδοξη Πίστη*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Ware Κάλλιστος, Μητροπολίτης Διοκλείας (2008). *Οικολογική κρίση και ελπίδα*. Μορ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, Ελένη Τσιγκρή, Ν. Χρισοδούλου, Αθήνα: Ακρίτας.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Altner G. (hrsg. von) (1989). *Ökologische Theologie: Perspektiven zur Orientierung*. Stuttgart: Kreuz- Verlag.
- Attfield R. (2008). *Environmental Ethics: An overview for the Twenty – First Century*. Cambridge/Malden: Polity.
- Hohn H.-J. (2001). *Ökologische Sozialethik: Grundlagen und Perspektiven*. Paderborn/München/ Wien/Zurich: Ferdinand Schöningh.
- Hope R.Ch.(2003). *Legendary Lore of the Holy Wells of England Including Rivers, Lakes, Fountains and Springs*. London: Kessinger Publishing.
- Johansen J.C. (1997). “Holy springs and Protestantism in early modern Denmark: a medical rationale for a religious practice”, *Medical History* 41, σ. 59-69.
- Marks W.E. (2001). *The Holy Order of Water: Healing the Earth's Waters and Ourselves*. Great Barrington: Bell Pond Books.
- Rattue J. (2001). *The Living Stream: Holy Wells in Historical Context*. Woodbridge/N.York: Boydell Press.
- Varner G. R. (2009). *Sacred Wells: A Study in the History, Meaning, and Mythology of Holy Wells & Waters*. N. York: Algora Publishing. (σε Κορνουάλη, Βούδα, Ιρλανδία, Αιθιοπία, Αμερική)
- Walsham A. (1999). “Reforming the waters: holy wells and healing springs in Protestant England”, στο: D. Wood (εκδ.), *Life and Thought in the Northern Church, c. 1100-1700: Essays in Honour of Claire Cross*, Studies in Church History, 12, Woodbridge: Boydell & Brewer, 227-255.

Ιστοσελίδες – Ιστολόγια

- www.amen.gr Πύλη Εκκλησιαστικών Ειδήσεων
- www.ec-patr.org Οικουμενικών Πατριαρχείων
- www.lib.auth.gr Ηλεκτρονικός Κατάλογος Αναζήτησης Βιβλίων Α.Π.Θ.
- www.nlg.gr Ηλεκτρονικός Κατάλογος Αναζήτησης Βιβλίων Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος
- www.romfea.gr 24ωρο Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων
- <http://anemi.lib.uoc.gr> Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης

<http://agiasmata.blogspot.gr/> «ΑΓΙΑΣΜΑΤΑ, Ιστολόγιο για τα Αγιάσματα στην Ελλάδα»
<http://fanarion.blogspot.gr/> «Φως Φανάριον»